

5. Григорьева А.Д. Поэтическая фразеология, обозначающая различные чувства и состояния // Поэтическая фразеология Пушкина. – М.: Наука, 1969. –с.209-261.
6. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
7. Крюгер Ф. Сущность эмоциональных переживаний // Психология эмоций: Тексты. – М.: Наука, 1984. – С.108.
8. Куценюк Б.М. Эмоции и религия. – К.: Наукова думка, 1987. – 245с..
9. Левонтина И.Б. «Жалость» // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / Под ред. Ю.Д.Апресьяна. – М.: Наука, 1997. –С.107-112.
10. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции // Психология эмоций: Тексты. – М.: Наука, 1984. – С.164.
11. Немов Р.С. Практическая психология. – М.: Просвещение, 1998. – 297с.
12. Ніколаснко Л.І. Категоризація і мовне вираження емоцій співчуття та злорадства (на матеріалі української, російської і польської мов) // Мовознавство.- 2005. - №1.- С. 45-57.
13. Новикова Н.С. О реализации валентностных потенций слова в ассоциативном поле и в структуре предложения // Вопросы семантики. – Калининград. : КГУ. 1984. –С. 95-100.
14. Селігей П.О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові // Мовознавство. – 2001.-№1.- С.24-32.
15. Селігей П.О. Як українці говорять про свої думки та емоції // Українська мова та література. – 2005.- №33. – С.7-10.
16. Шипицына Г.М. Социальные компоненты в смысловой структуре семемы // Русское языкознание. – 1991.- №23.- С. 47-51.
17. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Художні твори. Томи 1-25. Том 2. Поезія. – К.: Видавництво «Наукова думка». 1976. – 543с.

The article investigates the associative augmentation of the nominations of the emotions by way of the application of the field theory that ensure the systematic character of the investigation and the possibility of the modelling of the associative field of the emotions in limits of the linguistic picture of the world of I.Franko. Devoted to the analysis the lexical association from the verses of I.Franko with the help of the Dictionary of the associative determination of the noun in the Ukrainian language.

Key word: association, emotion, associative field, linguistic picture of the world, connotative and associative semes.

I. I. Коломієць, В. В. Розгон

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ЯКОСТІ АД'ЕКТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ (типологічний аспект)

Стаття присвячена вивченню фразеологічних одиниць як словесно-образних знаків відображення якісних характеристик особи. Ад'єктивні фразеологізми розглядаються з погляду властивих їм різнополярних емоційно-оцінних та експресивних властивостей.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, ад'єктивні фразеологізми, семантичне наповнення, емоційно-оцінні якості, експресія.

Фразеологізми як образні категорії мають здатність досить влучно й водночас сконденсовано передавати різнобічні характеристики об'єктів навколишньої дійсності, відбивати досвід народу, особливість його світобачення. Фразеологія будь-якої мови є „найбільш самобутне його явище” не лише в плані системно-регулярної аномальності, а й у плані вираження фразеологізмами національної самобутності народу – носія мови [8, 214 – 215].

Фразеологічні одиниці (далі ФО), – знаки антропометричні, оскільки кваліфікація реалій дійсності, названих ними завжди співвідноситься з властивостями людини. І, очевидно, тому більшість фразеологізмів зосереджена на характеристиці особи, на подіях, пов'язаних з національним виявленням цих властивостей у поведінці, у почуттях, характері, стосунках тощо.

Оцінне фразеологічне значення репрезентує ставлення мовця до об'єкта номінації, а отже, служить одним з виявів модальності в мові.

Повною мірою це стосується й ад'єктивних ФО, оскільки вони подібно до прикметників мають тісний зв'язок з іменниками і в контексті немислимі без них. Ад'єктивні фразеологізми семантично співвідносяться з прикметниковими лексемами, за певних контекстуальних умов можуть вживатися замість них, однак фразеологізми характеризуються виразним емоційно-експресивним та стилістичним забарвленням.

Серед досліджуваних одиниць особливої уваги заслуговують ФО, які характеризують якості людини, оскільки вони становлять досить чисельну активновживану групу мовних засобів не представлену в мовознавстві окремим дослідженням. Деякі аспекти фразеологізмів, співвідносних за семантикою з прикметниками, досліджувались у працях М.Алефіренка, Н.Бабиц, В.Гришанової, М.Демського, Л.Скрипник, Г.Удовиченка, М.Шанського та інших.

У сучасному мовознавстві активізуються дослідження фразеологічних засобів мови через антропологічну призму (Ю.Прадід, В.Ужченко та ін.), однак досліджувані ФО згадуються тільки принагідно.

Сьогодні ще не можна говорити про достатнє вивчення семантичних та функціональних особливостей прикметникових фразеологізмів мови, здатних характеризувати якісні ознаки особи (осіб), що й зумовило вибір теми статті.

Ад'єктивні фразеологізми сучасної української характеризуються різною структурою, зокрема, прийменниково-відмінкові конструкції (з *головою*; *без язика*; *на порі*; *без голови*), словосполучення (*вітром підбитий*; *лихий на їжу*; *шкіра та кості*; *пороху не видумає*), речення (*молоко на губах не обсохло*; *під язиком горошина муляє*), проте всі вони узагальнено, з певною мірою експресії та стилістичним забарвленням можуть вказувати на вираження якісної ознаки особи (осіб), оцінних моментів певних життєвих явищ тощо.

Такі фразеологічні одиниці виступають у ролі квалітативного елемента при іменнику чи словах, що його заміщують, і можуть виконувати функцію означення, узгодженого і неузгодженого, іменного складеного присудка, іменної частини іменного складеного та подвійного присудка (*Жвавий, на всі боки приступний, він надумався поширити свої комерційні справи виданням... книжок* (10, 699); *Вони оповідали, що привезли хворого, одержимого злим духом* (10, 578); *Старі, одубілі пальці, неначе граблі, не слухались і не гнулись* (9, 194); *Ще треба буде одну ніч ночувати у того чоловіка без серця* (10, 799); *[Юліан:] Ти [Кузьма] мусиш бути богобоязним, тихим і смирним, як ягня, щоб не довідався хто, що ми вовки в овечій шкурі* (9, 139); – *Ви на неї не зважайте. Вона ж на цвіту пририта* (10, 689); – *Не знаєш Юрка? Він же у нас ні те ні се!..* (10, 970) та ін.).

Наявність у фразеологізмах таких властивостей ставить їх в один ряд з прикметниками і дозволяє об'єднати в лексико-граматичний клас ад'єктивних фразеологізмів як підклас лексико-граматичного класу прикметників.

Семантичні особливості фразеологічних одиниць є основою, на якій розвиваються їх синтаксичні функції, а відтак розгляд стилістичних властивостей фразеологізмів зумовлений їх активною функціональною позицією з погляду властивих їм виражальних можливостей та емоційно-експресивних характеристик.

Відомо, що фразеологічні одиниці переважно творяться не для номінації, а для конкретизації та надання суб'єктивної оцінки фактам чи явищам дійсності, вже названих словами. Однак, характеризуючи названий словом предмет, фразеологізм виділяє в ньому окремі аспекти, грані, властивості і через них повторно позначає його. Так, значення фразеологізмів *дитина природи* – «людина, близька до природи», *латана свитина* – «бідна людина», *грошовий мішок* – «багата людина», *велика риба* – «впливова людина, поважна особа», *велике цабе* – «поважна особа, яка займає високу посаду або має велику вагу, великий вплив у суспільстві» складається з інтегральної семи, що означає людину взагалі, і диференційної, в основі якої лежить образне уявлення, що виникає на підставі значень складників прототипу чи моделі цих фразеологізмів, і через яку дається характеристика предмета та здійснюється членування семантичного простору, означеного інтегральною семою. ФО як засіб вторинної номінації зближується зі словом через інтегральну сему свого лексичного значення, а зі значеннями складників прототипу чи моделі – через диференціальну сему [5, 27]. Враховуючи типологічні ознаки, які лежать в основі їх семантики, та характер лінгвалізації, подібні фразеологізми варто вважати співвідносними з якісними прикметниками.

Досліджувані ад'єктивні фразеологізми вступають переважно у семантико-синтаксичні відношення з іменниками-назвами особи. Подібно до якісних прикметників вони утворюють ряд лексико-семантичних груп, зокрема:

1. ФО, здатні репрезентувати моральні якості людини. Для цієї групи фразеологізмів характерна синонімія, стилістична забарвленість, що засвідчено контекстуально. Наприклад: *м'якого серця, з (одною) душею – без душі; пучка духу, не з хороброго десятка – не з заячого пуху, не з полохливих, не з полохливого десятка (Він був добрий. Про таких кажуть: З душею людина* (9, 284); *Латин старий був не рубака і воювати не любив, Од слова – смерть – він, неборака, Був без душі і мов не жив* (9, 284); – *Ну, от що. Ти мене не лякай. Я не з заячого пуху* (10, 724); – *Не з полохливих*

я, пане мій, Ниць чолом не хилюсь... (10, 670); – *Хлопець не похливого десятка. А що поранило його, це ж не його провина* (9, 233) та ін.).

Серед фразеологізмів досліджуваної лексико-семантичної групи переважають ФО з виразним емоційним забарвленням, що характеризують людину за певних контекстуальних умов негативно: *не вартий виїденого яйця; не вартий дірки з бублика; не вартий нігтя (мізинця); біс із-за рогу вдарив решетом; не вартий доброго слова; не вартий і ламаного гроша (ламаної копійки) (в базарний день); на двох дишлях їде; псові очі продав; рідного батька продасть; без бука не приступай; і на два вози не забереи; на всі боки приступний; нечистий на руку; хапкий на руку* та ін. (*Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова* (9, 68); *Сам я – людина паскудна, ламаного гроша не варта в базарний день* (9, 68); – *Так. І агроном не мусить його цікавити. Плювають йому на агронома з його копійчаними таємницями, що, напевне, виїденого яйця не варті* (9, 68); – *Я був у Сосонці, розмовляв з народом, з товаришем Колядою, і знаю, що ця справа не варта дірки з бублика* (9, 68); [Ганна:] *Ховатимеш очі від людей та щоразу оглядатимешся, щоб яка-небудь мерзота, котра не варта твого нігтя, не осоромила тебе привселюдно!* (9, 68); – *Розспівався. Найшов час!.. – Не чіпайте його, хлопці, – подалі від лиха. – Усе скупив, бо псові очі продав!.. – Наїв черево на чужому горі* (10, 705); – *Знаємо ми таких приятелів (станового). Вони вам за медальку рідного батька продадуть! Тикаючи пальцем, гукав Пицимуха* (10, 705); *Жвавий, на всі боки приступний, він надумався поширити свої комерційні справи виданням... книжок* (10, 699); *Ніла, що саме крутилася на своєму подвір'ї, порадила постояльцям остерігатися цього відвідувача, бо він на руку нечистий* (10, 549); [Олімпіада:] *Наглядай за нею, щоб часом чого не вкрала з комори. Щось вона мені здається хапкою на руку* (10, 920); [Макар:] *Та ти... Ти, звісно... хапкий на мову – кожне слово викрутиш і сторчача постановиш...* (10, 920); *Було в газетах чимало й фейлетонів, в яких картали нечистих на совість людей* (10, 549) тощо).

2. ФО, що передають психофізичні властивості людини, репрезентуючи оцінні параметри інтелектуальних особливостей особи (осіб), силу, вроду: *мати розум; має голову на плечах; не з дурного десятка; повний лоб; золотий лоб; мідний лоб; лобом неширокий; лоб на три п'яді; бідний на розум; без царя в голові; зірок з неба не знімає; мати порожню макітру на плечах; мати олію в голові; мати всі клепки в голові; кров з молоком, хоч з лиця воду пий; кістками світить* та ін. (*Маю клопоть батьківської землі, маю освіту, маю голову на плечах, і якимось проживемо з Марусею на світі, – сказав Ломицький* (9, 470); – *Ви, Іполите Савичу, не відвертайтеся, я не з дурного десятка. В керівництво не обирався, але добре бачу, як не по-хазяйськи розтринькуємо народну копійку* (9, 233); *Мудрують [люди] ...: Ми, бачте, сила, ми – стовби (стовпи). У нас, мов, золоті лоби* (9, 443); *Вскочили в таку халепу! От мідні лоби!* (9, 443); *Ні, не забудь цього до гроба, коли побив мене йолоп за те, що в мене повний лоб, а нього порожньо у лобі* (9, 443); – *Ой, – каже [Голота], – татарине, / ой... бородатий! Либонь же ти на розум небагатий: це ти козака у руки не взяв, А вже за його гроші пощитав* (9, 29); *В багрянці довгополій Ходив по храміні, ходив, Аж поки, лобом неширокий, В своїм гаремі одинокий, Саул сердега одурів* (10, 549); – *Мартоха не з тих, що без царка в голові* (10, 939); *Вона беззастережно заступалася за Копистку: зірок з неба Хома Микитович не хапає, але в колгоспі немає чогось такого, щоб бити на сполох, скликати збори* (10, 919); – *Я не сказав би, – кохати не заборонили... Але ж батьки повинні мати розум у голові – то інша річ* (9, 474); – *Як маєш порожню макітру на плечах, стріляй! – бунтувався професор. – На твоєму (бандитовому) боці сила, на моєму – правда. Сила розвіється, а правда – ніколи!* (9, 474); *Гриць, мамин пестій, був хлопець незвичайної вроди, кров з молоком* (9, 398) тощо).

Представлені вище фразеологізми відзначаються стилістичною насиченістю, виразною метафоричністю (*золотий лоб, мідний лоб*), почасти евфемістичним характером (*зірок з неба не знімає, на розум небагатий*), активізованими компонентами переважно розмовно-просторічного складу, що породжує відповідний ефект експресії – комічності, гумору (*мати порожню макітру на плечах, мати олію в голові*).

3. Близькими до попередньої групи є ФО, що відтворюють якісні особливості поведінки людини: *мов у воду опущений; як у воді намочений; як водою облитий; як чорна хмара; хмара хмарою; ні в сих ні в тих; не в своїй тарілці; як (мов, ніби) обпечений; як ошпарений; на сьомому небі;*

на десятому небі та ін. ([Перун:] *Пане начальник, чого ж ви стали, яку воду опущений* (10, 589); *Мирон був сердитий сам на себе: цілий тиждень ходив як у воді намочений; він і в шинку, як зять його та громаду частував, сидів сумний та пив мовчки* (10, 530); *Денис стояв покірливий, як водою облитий, і тільки холодний погляд очей говорив про те, що він не збирається когось слухати* (10, 571); *А Чайчиха... мов хмара чорна* (10, 928); *Учора в них із князем Святославом була мова. Преосвященний із неї вийшов, мов чорна туча* (10, 928); *Гляну на Чайчиху – хмара хмарою* (10, 927); – *Ви щось хотіли сказати, товаришу полковник? – нерішуче озвався Андрій, стоячи ні в сих ні в тих, оскільки йому не було наказано йти і одночас не було запрошено сісти* (10, 807); *Довгошия, білява дівчина вибігла, як опарена, їй назустріч* (10, 601); *Стрілець, мов ошпарений, ускочив у світлицю* (10, 601); *Юлька відійшла, наче ошпарена окропом* (10, 601) та ін.).

4. ФО, що передають з особливою експресивністю досвід людини у певній справі, або недосвідченість: *пройшов крізь сито й решето; пройшов вогонь і воду; пройшов Крим і Рим; пройти чистилище; хліба спитав з семи печей; шпакани годований; зуби з'їв; стріляна птиця; майстер свого діла; мало каші з'їв* (Він знав, що статечні господарі суворо осуджують оту «відьомську бабу», котра на своєму віку **пройшла крізь сито й решето** (10, 707); *Беремо ж сюди [в спецшколу] найтрудніших, тих, що вже пройшли Крим і Рим, – інший і дорослий не бачив такого, що воно вже встигло пережити* (10, 706); [*Кость:*] *Страх не люблю отих «глибоко розумних», надто спритних, що пройшли вогонь і воду* (10, 706); *Як хотіла б вона стати іншою... Але яким зіллям їй змити з себе ганьбу, які чистилища пройти, щоб виринути перед ним оновленою, гідною його кохання* (10, 706); *Назару Івановичу, ще рано таку відповідальність на себе брати, молодий ще, зелений, як кажуть, мало каші з'їв* (9, 336); *А секретар знову заговорив про батька, про його минулу металургійну славу, про те, який це був майстер свого діла* (9, 460) та ін.).

5. ФО, які характеризують родинні стосунки: *чужа кістка; одрізана скибка; десята вода на кисілі; нашому тинові двоюрідний пліт* (Ой прийшла я до брата, а брат мені рад, рад, А невістка – **чужа кістка, а я відти назад** (9, 377); *Шкода, що буде побиватися стара, та що?.. Я тепер одрізана скибка...* (10, 815); – *В мене.. на поле наслідників нема, хіба, може, десь видереться якась рідня, – десята вода на кисілі, – сказав Грицай* (9, 141); *Одного прекрасного вечора у гості до Скоробагатків якась далека їх родичка.. – нашому тинові двоюрідний пліт* (10, 647 – 648) та ін.).

6. ФО, які передають майновий стан людини: *голий, босий і простоволосий; голий і босий; без шеляга за душею; грошей кури не клюють* (Подумала Пріська, погадала: за нею її сирітська доля – **гола, боса й простоволоса...** (9, 180); – *Хто твою Пріську за себе візьме, голу й босу?* (9, 46); *Тепер йому не бачити й посади ян-шая, як своїх вух... Чужинець, гольтіпака, без шеляга за душею – його зять* (10, 962) та ін.).

Таким чином, ад'єктивні фразеологізми, що передають різнобічні властивості людини, є в українській мові досить чисельними. Така перевага антропонімічних фразеологізмів пояснюється, на думку М.Демського, їх семантичними особливостями: фразеологічні одиниці називаючи дають експресивно-емоційну характеристику названому, рельєфніше і детальніше від слова відображають його зв'язки з навколишнім світом [5, 28].

Отже, ад'єктивні ФО становлять собою досить оригінальні засоби вторинної номінації та якісної характеристики особи (осіб).

Співвідносні за семантикою з прикметниками фразеологізми активно вживаються в мові, виступаючи засобом експресивності, образної оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1983. – 134с.
2. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. Ред. Н.Ю.Шведова. – М.: Наука, 1970. – 472с.
3. Демський М.Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології // Мовознавство. – 1981. – №2. – С.24 – 32.
4. Демський М.Т. Лексичні та граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів // Мовознавство. – 1984. – №7. – С.35 – 41.
5. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів: Просвіта, 1994. – 63с.
6. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
7. Сучасна українська мова: Лексика і фразеологія / За заг. Ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 509 с.
8. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – М., 1996. – 288с.
9. Фразеологічний словник української мови: В 2-х томах / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Т.1. – 528 с.
10. Фразеологічний словник української мови: В 2-х томах / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Т.2. – 528 с.

The article deals with studying the phraseological units as verbally-shaped signs of expressing the qualitative characteristics of a person. Adjectival idioms are considered from the point of view of the inherent different emotional and expressive features.

Key words: phraseological units, adjectival idiom, semantic content, emotional and assessive qualities, expression.

Л. В. Кравець

ФІТОМОРФНІ МЕТАФОРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ СТ.

У статті описано різновиди фітоморфних метафор. Стисло проаналізовано їх зв'язок із первісним міфологічним світоглядом. Виявлено залежність вживання фітоморфних метафор у поезії минулого століття не тільки від індивідуально-авторських уподобань, а й від парадигми культури певного періоду, від належності митців до певних літературних шкіл, течій, напрямів.

Ключові слова: метафора, фітоморфізація, фітоморфна метафора, поетичні архетипи.

У сучасній лінгвістиці вивчення метафори є одним із перспективних напрямів дослідження. Більшість сучасних теорій метафори вибудовані на засадах когнітивної лінгвістики й спрямовані на соціальну комунікацію, бо містять ідеї, які формують уявлення про метафору як інструмент для створення, моделювання й оцінки соціальних процесів, як засіб впливу на свідомість соціуму. У такому аспекті проводили дослідження Дж. Лакофф, М. Джонсон, М. Тернер, Ж. Фоконьє, С. Коулсон, В. Еванс, Й. Цінкен, А. Баранов, Ю. Караулов, А. Чудинов, Н. Кузьміна та ін. Поетичну метафору досліджували переважно в семантичному, семантико-стилістичному та семантико-граматичному аспектах, а методи когнітивної лінгвістики до неї застосовували зрідка. Проте поетична метафора також володіє значними пізнавальними й експресивними можливостями. Вона є продуктом творчої думки, результатом цілеспрямованих і свідомих естетичних пошуків, а це означає, що її можна розглядати як мовне, ментальне й культурне явище.

Мета цього дослідження – охарактеризувати в руслі когнітивної лінгвістики фітоморфні метафори української поезії ХХ ст.

Метафори, донорськими сферами яких виступають концепти *рослин*, називають **фітоморфними**. Фітоморфні метафори закорінені у міфології і пов'язані з язичницьким анімізмом. У давнину рослини вважали божествами, а нині їх часто асоціюють із сонячною енергією. Найпомітнішим рослинним образом, який втілює в собі універсальну концепцію світу, є Світове дерево (Небесне дерево, Дерево пізнання).

Образ дерева, як доводять дослідники, протягом тривалого часу визначав модель світу в багатьох культурних традиціях [3, с. 11]. М. Попович, припускає, що цей образ має якісь глибинні корені у психології сприйняття. Його універсальність, на думку вченого, пов'язана з тим, що спрямованість “угору” як напрямок росту дерева і більшості рослин – символізує життя та розвиток, а “вниз” – згасання, смерть [5, с. 55]. У поетичній формі схожу думку висловив І. Калинець: *Початок дерева життя – у серці, // його велінням дерево росте*. В давнину слов'яни наділяли магічними властивостями окремі, переважно старі дерева та шанували ліси. Згодом у міфопоетичній свідомості слов'ян дерево і храм зблизилися як місця, де здійснювалися різні обряди. Священними у наших предків вважалися *дуб, ясен, береза, тополя, верба, липа, вишня*.

Надзвичайно важлива роль рослин у житті людини визначила не тільки їх міфологізацію, а й подальшу метафоризацію в художній літературі. Більшість традиційних фітоморфних метафор в українській поезії ХХ ст. сумірна з їх значущістю в міфічних уявленнях.

За результатами нашого дослідження, найчастіше в українській поезії ХХ ст. брали участь у метафоризаційних процесах концепти *дуба, берези, тополі, верби, сосни* та невизначеного *дерева*. Рідше задіювали в метафоризації концепти інших дерев, зокрема *липи, клена, яблуні, каштана, явора, вишні*, ще рідше – *смереки, акації, груші, ясена, горобини, осики, черемухи, шовковиці, черешні, ялини*, а також *пальми, кипариса, кедра, платана* та ін.

До найбільш поважаних європейцями дерев здавна належить *дуб*. У деяких індоєвропейських діалектах на позначення і дерева, і дуба існувало одне слово, представлене основою із чергуванням **t'e/oru- / *t're/oru-* [2, с. 612]. Крім того, у давніх індоєвропейських традиціях із дубом був пов'язаний бог грому, що відображено в словах з варіантами основ